

Голобуцький В.А.

Историк українського казачества,
спеціаліст по економічній історії України
г. Київ, Україна

[Біографія](#)

Гайдамаки

(глава з книги «Гомін, гомін по діброві»)

Сини мої гайдамаки!
Світ широкий, воля!
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі.

Тарас Шевченко

Трудове запорозьке козацтво ніколи не мирилось із своєю тяжкою долею. Воно завжди боролось, як уміло і як могло, з жорстокими гнобителями. Козаки, передусім сіромахи, часто об'єднувались у загони і нападали на запорозьких багатіїв. Таких козаків називали гайдамаками. Віднімаючи добро у багатіїв, гайдамаки роздавали його бідним і нужденним. Ось чому всі покривджені завжди вбачали в гайдамаках своїх братів і захисників.

Гайдамаки були справжні страховиська для заможного козацтва та старшини. Вони переховувались у безкраїх запорозьких стелах, у численних балках і байраках, на

дніпровських островах, порослих лісом і чагарником, нарешті, в багнистих, непрохідних плавнях. В таких місцях гайдамаки ставили свої табори. Найбільший гайдамацький табір був на Мигійському острові, на Дніпрі. Там були навіть гармати.

В таборах формувалися нові гайдамацькі загони. Тут заготовляли продовольство, виробляли порох і кулі, лагодили зброю. Гайдамаки завзято боронили свої табори і залишали їх тільки тоді, коли вже не мали ніякої надії відбитися.

Гайдамаки боролись не тільки з запорозькими багатіями, а й з усіма гнобителями - українськими, польськими, російськими панами, турецькими та татарськими загарбниками. Особливо часто йшли гайдамаки на Правобережну Україну, що страждала під владою Польщі від жахливого кріпосницького й національного гніту. На Правобережжі не вщухала боротьба народних мас за своє визволення та возз'єднання з Росією. Всіх, хто виступав проти панів, на Правобережжі також називали гайдамаками.

Правобережна пригноблена людність була тісно зв'язана з запорозькими гайдамаками і часто закликала їх на допомогу. В темні ночі маловідомими стежками поспішали тоді гайдамаки на Правобережну Україну. Вони з'являлися завжди несподівано, як сніг на голову. Польська прикордонна варта ніяк не могла устерегти їх.

Гайдамаки мчали, як степовий вітер. Одягнені в сорочки, вишмаровані від паразитів дьогтем, в убогі каптани або кунтуші з телячої шкіри, взуті в постולי чи ходаки, вони молодецьки тримались на конях, спираючись на дерев'яні стремена. Озброєння кінного гайдамаки становили довгий спис, шабля і самопал, пішого - найчастіше короткий спис із залізним жалом на обох кінцях, який можна було влучно кидати на далеку відстань, і рушниця.

До гайдамацьких загонів входило не більше двохсот-трьохсот чоловік, найчастіше піших. Але, незважаючи на це, гайдамаки безстрашно нападали на незрівнянно більше вороже військо.

Сучасник поляк Китович розповідав, що навіть один гайдамака, опинившись між ворогів, «міг в одну мить розігнати близько сорока поляків..., а щоб протистояти 50 гайдамакам, треба було наших 200-300 чоловік і більше». Піші гайдамаки дуже вміло ховалися в степовій траві, у щонайменшій балочці і обстрілювали звідти ворога. Якщо панам і траплялося оточити їх, вони завзято боронились і часто-густо, діждавши ночі, спритно зникали з-під самого носа переслідувачів. У народі ходили чутки, що гайдамаки - характерники, тобто замовлені від кулі й шаблі. Не один раз, переказує марновірний Китович, жовніри бачили, як гайдамаки збирали з себе кулі, які попадали їм у груди або обличчя, і кидали їх назад, у ворога. Тому поляки, вирушаючи на гайдамаків, святити кулі.

Якщо гайдамаки попадали до ворожих рук (а це, між іншим, випадало досить рідко), вони виявляли незвичайну мужність і з презирством ставились до смерті. Той же Китович розповідає, що коли садовили на палю спійманих гайдамаків, то вже майже наскрізь пройняті, вони глузливо, немовби зовсім не відчуваючи болю, кричали катові: «Криво йде паля, пане майстре!».

Навесні 1768 року правобережні магнати організували заколот проти короля Станіслава Августа Понятовського, який хотів їх трохи приборкати. Оскаженілі шляхетські загони палили українські села і містечка, винищували населення. Король звернувся до Катерини II по допомогу, і цариця відрядила на Правобережжя своє військо.

Поява росіян була з великою радістю зустрінута правобережною людністю, яка сподівалася визволитися нарешті з польського ярма. На Правобережжі в різних місцях почалися повстання.

Як тільки чутка про події на Правобережній Україні облетіла запорозькі степи, в Лебединському лісі, біля польського кордону, в Холодному Яру, зібралось 18 гайдамаків на чолі з Максимом Залізнякам.

Залізник був син кріпака з-під Чигирини. Тринадцятирічного хлопця спіткало велике нещастя - померли його батьки. І Максиму довелося тинятись між людей. Ще в дитинстві він багато чув про Січ, про відважних козаків. Скоро хлопець утік на Запорозжя. Тут, правда, багато що було не таке, як у розповідях. Максимові довелося випробувати на собі тяжку долю запорозького сіромахи. Як тільки його прийняли до Тимошівського куреня, він найнявся в зимівник до заможного козака. Очевидно, Максимові не дуже добре жилося в робітниках на зимівнику, бо скоро він перейшов у погоничі до багатого чумака. З чумацькою валкою Залізник побував і в Польщі, і в Криму, і в Молдавії. На власні очі побачив він, як скрізь тяжко живеться трудовому народові. Деякий час Залізник служив у запорозькій артилерії і був добре обізнаний з пушкарською і взагалі військовою справою. Після цього він працював на рибальських промислах у пониззі Дніпра, був за наймита в шинкаря.

На Запорозжжі Залізник ніколи не забував своєї батьківщини - Правобережної України. Тільки-но російські війська прийшли на Правобережжя, він вирішив, що настав слушний час скинути ненависне панське ярмо. Влаштувавши в Холодному Яру невеликий табір, Залізник відрядив у різні місця Правобережжя посланців закликати народ до себе. По селах почали ширитися чутки, ніби сама цариця Катерина доручила Залізнику покінчити з шляхтою і надіслала йому «Золоту грамоту».

З усіх сторін - з Правобережжя, Лівобережжя, Запорозжя потягли до табору Залізника повстанці. Вони йшли і вдень, і вночі, озброєні рушницями, шаблями, а частіше косами, вилами, сокирами і просто ножами або кілками. Загін Залізника швидко зростав і вже наприкінці травня вирушив у похід. Скоро повстанці здобули Жаботин, Богуслав, Мошни, Лисянку, захопивши тут великі запаси зброї і продовольства. Успіхи гайдамаків були поштовхом до великого селянського повстання на Правобережжі. Повстанські загони на чолі з відважними отаманами Семеном Неживим, Яковом Швачкою, Журбою та іншими рішуче розправлялися з панами. Гнобителям не було пощади. Панів вигнали з Черкас, Медведівки, Сміли, Фастова, Білої Церкви.

Перелякана шляхта стрімголов тікала на Лівобережжя, під захист царського війська. Дехто дременув до Умані, до магната Потоцького. Умань являла собою велике і добре укріплене місто. Уманська фортеця мала дві вежі і чотири бастіони з тридцяти двома великими гарматами. Місто охоронялося двома надвірними козацькими полками. Надвірні козаки були з кріпаків Потоцького. Замість панщини вони мали відбувати при панському дворі військову службу. За наказом пана їх одягли в жовті жупани і голубі кунтуші, озброїли рушницями, шаблями, списами і муштрували, як і польських жовнірів. Щороку

козаків примушували запрягати на вірність своєму панові. Начальником надвірних полків був шляхтич Обух.

Уманський губернатор (правитель округи) Младанович покладав тепер великі надії на цих козаків, особливо на сотника Івана Гонту, колишнього кріпака із села Розсошки. Призначивши Гонту за сотника і давши йому два села, Потоцький гадав мати в його особі вірного слугу. Але Гонта лишився відданим своєму народові Коли до Умані почали надходити вісті про наближення Залізняка, Гонта потай відрядив до нього довірену людину. Вона повідомила, що козаки Потоцького перейдуть на бік повстанців зразу ж, як тільки ті наблизяться до Умані.

Настав ранок 18 червня. Нестерпно пекло сонце. На одній з уманських веж стояли губернатор Младанович і шляхтич Шафранський. Шафранський у підзорну трубу пильно оглядав околиці. Внизу на валах і мурах фортеці зі зброєю в руках розташувалося все шляхетство, що збіглося до міста, і навіть студенти езуїтської школи. Над величезними казанами з гарячою смолою і окропом здіймалася густа пара. Погрозово висунули свої чорні жерла кріпосні гармати.

Було тихо. Раптом Шафранський вигукнув: «На допомогу нам ідуть надвірні козаки пана Гонти!». Але зараз же змовк. На обличчі в нього промайнула спочатку тіль підиву, а потім страху - Шафранський побачив, що з Грекового лісу виступає велике кінне та піше військо назустріч козакам Гонти. Шляхтич одразу впізнав у ньому повстанців і з жахом обернувся до Младановича. Той гарячково схопив трубу і націлив її на ліс. Він завмер, сподіваючись, що ось-ось почнеться бій.

Але біля Грекового лісу сталося те, чого пани зовсім не чекали. Гонта рушив назустріч Залізнятку, який їхав попереду свого війська, і сердечно привітався. Почалося братання козаків з повстанцями.

Звістка про об'єднання Гонти з Залізнятком в одну мить облетіла Умань. Серед шляхти почалося страшенне замішання. Вона знала, що міщани палко співчують повстанцям.

Підійшовши до Умані, Залізняк і Гонта запропонували Младановичу здати місто. Але той рішуче відмовив, покладаючись на свої сили і Божу поміч. Тоді повстанці пішли на штурм. О сьомій годині вечора, коли їхні лави наблизились до кріпосних валів, на стінах почалася шалена стрілянина з гармат і рушниць. Повстанці мусили відступити, залишивши на місці багато вбитих. Проте перша невдача не похитнула їх. Знову і знову протягом цілої ночі вони наступали на фортецю. Вранці наступного дня повстанці оволоділи брамами й увірвалися до міста.

З Умані Залізняк і Гонта звернулися з відозвою до українського і польського селянства, закликаючи повстати проти панів і назавжди звільнитися від кріпацтва. «Коли винищите ви, - писали вони, - гадюче кодро панів своїх, то самі станете панами вільними».

Після взяття Умані повстання на Правобережжі розгорнулося з новою силою. Селяни винищували і виганяли панів, оголошували себе вільними, запроваджували козацькі порядки і йшли в повстанці.

Хвиля народного гніву налякала польських правителів, і вони почали збирати сили під керівництвом коронного гетьмана Ксаверія Браницького. Одночасно шляхта звернулася по допомогу до Катерини II. Царський уряд добре знав, що коліям, - так звали правобережних повстанців, - співчуває весь поневолений люд не тільки на Україні, а і в Росії. Тому він поспішив подати допомогу польським гнобителям, незважаючи на те, що колії боролися за возз'єднання Правобережжя з Росією. Генералу Кречетникову було наказано зараз же вирушити на захист панів.

Діставши наказ, Кречетников удався до хитрощів Він скористався довір'ям повстанців до російського війська, яке саме в цей час боролось з польськими магнатами під Баром. Знявши облогу Бара, Кречетников відправив посланця до Залізняка з повідомленням, що йде йому на допомогу, аби спільними силами вирушити на Волинь і покінчити з польськими панами. Повстанці радісно зустріли цю звістку. Вони не здогадувались про підступні наміри царського генерала.

Незбаром царське військо прибуло до Умані і розташувалося під містом. Кречетников розпочав «переговори» з керівниками коліїв про майбутні «спільні дії», а тим часом непомітно оточив повстанський табір. Ухвалено було на світанку 27 червня разом вирушити на Волинь. Але цієї ж ночі до Залізняка і Гонти з'явився посланець і запросив до штабу Кречетникова. Там нібито їх хотіли оповістити про важливі вісті.

Тільки-но Залізник і Гонта вступили до штабного намету, як їх зараз же схопили і закували в кайдани. Після цього царське військо за сигналом рушило на повстанський табір. Повстанці кинулися до зброї, але було вже пізно. Вони дорого заплатили за свою довірливість. До рук Кречетникова попало понад три тисячі полонених, тридцять прапорів, п'ятнадцять гармат тощо. Залізняка і Гонту кинули в яму. За кілька днів до Умані прийшло військо Браницького. Кречетников передав йому всіх захоплених повстанців родом із Правобережжя. Лівобережних же і запорозьких гайдамаків, а також тих росіян, які були між ними, відправили в Київ до російського губернатора.

На Правобережжі почалася кривава розправа з повстанцями. Сам Браницький писав королю, що «місцеві пани без упину приходять до мене і радять немилосердно четвертувати, палити, вбивати на палю, вішати гайдамаків». У містечку Кодні засідав спеціальний трибунал. За його вироком кати в червоних ковпаках ставили засуджених на тортури, потім підводили їх до глибокої ями і стинали голови. Коли одна яма наповнювалася трупами, копали іншу.

Особливо страшну смерть вигадали для Гонти. Суд ухвалив стратити його в селі Сербях (сучасна Гонтівка, на Поділлі) - страта мала тривати цілих два тижні.

Був ясний і теплий день. У повітрі плавали білі пасма бабиного літа. Великий вигін за селом чорнів людьми. Посередині його височів дерев'яний поміст. Було видно, як кат у червоній шапці розкладав на ньому свої страхітливі знаряддя: щипці, щоб здирати шкіру, ножі, шила, жаровню з гарячим вугіллям. Навколо помосту, з чотирьох боків, стояли гусарські і панцирні корогви; за ними - карети і коляски з околишнім панством, а далі - зігнані на незвичайне видовище з найближчих маєтків селяни. Попереду гусарської

корогви, під гетьманським прапором Браницький давав останні накази. Раптом почувся крик: «Дорогу!». Натовп розступився, створюючи вузький прохід, куди вїхав старий селянський віз, запряжений шкапою. На возі, оточеному цілою півсотнею кінних жовнірів, без шапки, з скованими руками і ногами сидів Гонта. Минуло кілька хвилин, і Гонта вступив на поміст. Все затихло. Тисячі очей звернулися до славного гайдамацького ватажка. Не один пан думав, що Гонта, знесилений попередніми пекельними тортурами, злякається нових двотижневих нелюдських мук, впаде на коліна і благатиме пощади.

Але марні були надії тих, хто хотів побачити народного героя зламаним, з очима, сповненими смертельної туги і розпачу. Шляхтич Дуклан-Охотський, що стояв поблизу помосту, пізніше згадував: «Обличчя Гонти було спокійне й веселе, ніби він ішов до кума на родини. Кат зірвав йому клапоть шкіри, але обличчя козака не здригнулося. Коли кат зідрав другий клапоть, Гонта, глузуючи, сказав: «От, казали, що болітиме, але насправді анітрішечки не болить». Сила духу Гонти зворушила і покорила присутніх. Занепокоений цим, Браницький наказав катові негайно стягти Гонті голову.

Кривавий терор, масові прилюдні вбивства не залякали коліїв. У багатьох місцях між ними і карателями відбувалися запеклі сутички. Великого удару, як розповідає народна пісня, завдали колії на чолі з отаманами Бондаренком і Нечаєнком панському війську під містечком Грузькою:

Наїхали ті гусари та Грузьку палити,
Бондаренко з Нечаєнком стали боронити:
Нечаєнко на дзвіницю пороху міх втягає,
Бондаренко в правій руці рушницю тримає.
Ой, як стрелив Нечаєнко - коника підстрелив,
Ой, як стрелив Бондаренко - гусарика встрілив.
Ой, як рутили гусари з Грузької тікати,
Бондаренко з Нечаєнком стали доганяти.

Нарешті панам вдалося все-таки придушити повстання на Правобережжі. Одночасно розправлялися з коліями і царські генерали. Залізняка та інших керівників повстання засуджено було на довічне ув'язнення в Сибіру і відправлено на каторгу в Нерчинські копальні.

Источник: Голобуцький. В.О. Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорозьких козаків. - Дніпропетровськ: Січ, 2003. - 207 с.

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «У панському ярмі»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Поява козацтва»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Запорозька Січ»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Повстання»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Козаки на Січі»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Северин Наливайко»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «На суші і на морі»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Тарас Трясило»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Кодацька фортеця»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Провісник бурі»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «За возз'єднання»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «На варті»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Бурхливі часи»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Нова Січ»\)](#)
Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві (глава «Гайдамаки»)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Епілог»\)](#)

Перевод в электронный вид: Бутенко О.П.

На нашем сайте Вы можете узнать больше о казачестве:

- [Казачество](#)
- [Епоха казачества](#)

•

•

[В случае использования материалов этого сайта активная ссылка на сайт обязательна](#)